

4 mei overdenking, Oegstgeest door Marjan Schwegman

1. Openingsdia: Verzetsvrouwen als inspiratiebron voor de wereld van nu
2. Beeld: Adrie de Graaf op motor

Tot mijn dierbaarste herinneringen aan mijn jeugd in de Wieringermeer behoort de stille tocht naar het oorlogsmonument bij Wieringerwerf. Hoe oud ik was toen ik voor het eerst meeliep, weet ik niet meer, maar ik zat nog op de lagere school. Alles maakte diepe indruk op mij: de stoet zwijgende mensen die door het kale polderlandschap naar het monument liep, de Last Post, de twee minuten absolute stilte en de namen op het monument.

Eén van die namen was die van verzetsman Adrie de Graaf. Op 17 April 1945 werd hij bij een controle herkend en vrijwel onmiddellijk doodgeschoten.

Diepe bewondering voelde ik voor deze man. Hij gaf zijn leven voor het vaderland; zou ik ook tot zo'n offer bereid zijn als de omstandigheden dat van mij vroegen? Ik betwijfelde het zeer. De Graaf pleegde sabotage, deed mee aan gewapende overvallen en coördineerde wapen transporten. Ik kon me niet voorstellen dat ik ooit zulke dingen zou doen. Ook al was ik destijds lid van de behoorlijk militaristische padvinderij, toch vond ik de gewapende acties van een man als De Graaf afschrikwekkend. Er was niets in zijn verzetsleven waarmee ik me kon identificeren.

3. Beeld: Soldaat van Oranje

Lange tijd is mijn voorstelling van wat verzet tijdens de Duitse bezetting betekende, gevoed door mannen als De Graaf, met Erik Hazelhoff Roelfzema, de beroemde Soldaat van Oranje, als bekendste voorbeeld. In de vroege geschiedschrijving van de Duitse bezetting wemelt het van mannen als hij.

4. Beeld: Loe de Jong

Van die eerste geschiedschrijvers is Loe de Jong ongetwijfeld het meest invloedrijk. Hoewel hij zich niet beperkt tot het gewapende verzet, neemt hij verzet in wat hij de huiselijke kring noemt, niet mee in zijn behandeling. Als het om de hulp aan onderduikers gaat, besteedt hij bijvoorbeeld alleen aandacht aan mensen die actief waren in grote organisatorische verbanden, vrijwel altijd mannen. Degenen die de zorg voor de onderduikers op zich namen, doorgaans vrouwen, blijven buiten beeld. Deze voorstelling van zaken was een getrouwe

afspiegeling van de toenmalige onderwaardering van de rol van vrouwen. Ook Loe de Jong was een man van zijn tijd.

5. Beeld: Leesha Rose-Bornstein

Maar het is nu een andere tijd. Een tijd waarin oorlog, vervolging en repressie dichterbij zijn dan ooit. Een tijd waarin de vraag of het verzet dat tijdens de Duitse bezetting ontstond ons vandaag de dag kan inspireren, urgenter is dan ooit. Ik denk dat kennis over verzetsvrouwen bij uitstek kan helpen dat verzet dichterbij onze wereld van nu te brengen. Daarom wil ik de schijnwerper richten op vrouwen als Leesha Rose, die tijdens de oorlog nog Shava Bornstein heette. Vrouwen als zij zorgden er op allerlei manieren voor dat onderduikers veilig de oorlog doorkwamen. Ook in Oegstgeest en omgeving.¹ Door naar deze vrouwen te kijken, ontstaat een ander beeld van wat het betekende om te beginnen met verzetswerk en daarmee door te gaan, hoe moeilijk de omstandigheden ook waren.

6. Beeld: tante Riek

Dan begrijp je bijvoorbeeld dat hulp aan onderduikers niet pas in de herfst van 1942 op gang kwam. Dit wordt vaak gedacht omdat toen de bekendste organisatie op dit gebied, de LO, werd opgericht. Dat gebeurde overigens op instigatie van een vrouw, Theodora Kuipers Rietberg, alias Tante Riek. Een vrouw die dit met haar leven moest bekopen. Toen de LO in 1943 echt op stoom kwam, waren de deportaties van Joden al sinds juli 1942 aan de gang. Het proces van hun isolering en uitsluiting was al onmiddellijk na de capitulatie van Nederland begonnen. Zij hadden dus snel hulp nodig.

7. Beeld: Cleveringa en Meijers

Iedereen kent natuurlijk de beroemde rede van Cleveringa, op 26 november 1940 in Leiden uitgesproken als protest tegen het ontslag van de Joodse werknemers aan de universiteit. Ik haal deze gebeurtenis hier aan, omdat die laat zien dat een eerste verzetsdaad dikwijls gepleegd werd om iemand uit de naaste omgeving bij te staan. Hoewel Cleveringa protesteerde tegen het onrecht dat **alle** Joodse hoogleraren werd aangedaan, was het de persoonlijke band met zijn leermeester en vriend Meijers die hem uiteindelijk tot actie deed overgaan. Die band, en de onontbeerlijke steun van zijn vrouw Hiltje Boschloo, gaven hem de kracht de onvermijdelijke consequenties van zijn daad te

¹ Alle informatie over Oegstgeest komt uit: Riet van Dort en Bert Driessen, *Oegstgeest in bange dagen 1940 – 1945*. Krips Repro, Meppel, 1994. En uit: www.Leiden4045.nl

aanvaarden. Hij werd twee maal gevangen gezet, maar overleefde. Net als Meijers die dankzij de onvermoeibare inspanningen van advocate Lucie van Taalingen-Dols gespaard bleef voor deportatie naar een vernietigingskamp. Het is geen toeval dat deze advocate een oud studente van Meijers was.²

8. Beeld: foto van Henri van Oosten en dorpsgenoten

Waarom mensen tot verzet overgingen, wordt in mijn ogen begrijpelijker als we weten dat ze zo'n stap dikwijls zetten om een bekende te helpen. Deze foto treft niet alleen vanwege het optimisme waarvan wij nu weten hoe ongerechtvaardigd dat was. Mij raakt hij ook vanwege de verbondenheid die eruit spreekt. De foto is door een speciaal ingehuurd fotograaf gemaakt ter gelegenheid van het gedwongen vertrek van de Joodse Henri van Oosten uit mijn geboorte plaats Middenmeer.

Henri werkte in Middenmeer bij een landbouw cooperatie. Aanvankelijk negeerde hij de oproepen om zich te melden voor een zogeheten werkkamp, totdat er geen ontkomen meer aan was. Op de foto zien we collega's, burens en vrienden die hem uitgeleide doen. Uiterst links de vrouw bij wie hij in de kost was geweest. Haar kinderen herinneren zich dat deze foto altijd op het dressoir van hun ouders bleef staan.

Henri is uiteindelijk in oktober 1943 in Sobibor vermoord. Zijn naam is in onlangs toegevoegd aan de namen op het oorlogsmonument in Wieringerwerf.³ Er zijn geen bronnen die erop wijzen dat hij ondergedoken heeft gezeten of anderszins hulp heeft ontvangen die illegaal was. Ik laat deze foto toch zien, omdat er weinig beelden zijn die zo sprekend tonen hoe de levens van Joden en niet Joden met elkaar verweven konden zijn en wat er verloren ging toen dat weefsel uit elkaar getrokken werd.

9. Beeld: Theo Talboo Geen beeld van zijn vrouw.

Die verwevenheid is vooral zichtbaar op het lokale niveau. Neem b.v. Oegstgeest. Daar ontstaat al op 8 juni 1941 een groep, toen nog groepje, dat zich bezig gaat houden met hulp aan Joodse onderduikers, in eerste instantie vooral kinderen. Aan de basis staat het echtpaar Talboo-Lafeber. Sara is Joods, haar man Theo niet. Zij wonen aan wat toen Emmalaan 83 was en noemen de

² Zie hiervoor de rede die ik bij de aanvaarding van de Cleveringa leerstoel hield: Marjan Schwegman, *Cleveringa en Meijers. Een weerbarstige geschiedenis van getuigen en overleven*. (Universiteit Leiden, 2017).

³ Zie voor de geschiedenis van Henri van Oosten: Anita Blijdorp, 'Henri van Oosten, zijn naam is toegevoegd aan het oorlogsmonument in Wieringerwerf', in: <https://wieringermeer.nl/henri-van-oosten-zijn-naam-hoort-thuis-op-het-oorlogsmonument-in-wieringerwerf/>, geraadpleegd op 3 mei 2024.

groep dan ook Drie-en-tachtig. De groep is echter de geschiedenis in gegaan als de KP Talboo, zo lees ik in het informatieve boek *Oegstgeest in bange dagen*. Een boek waarin gelukkig ook verzetsvrouwen voorkomen.

Maar dat ik van Theo Talboo een foto kan laten zien en van zijn vrouw niet, is symptomatisch. Ook al waren van meet af aan verschillende vrouwen uit Oegstgeest en omgeving betrokken bij het werk voor Drie-en-Tachtig, toch is er over hun activiteiten veel minder bekend dan over die van de mannen. Zij 'steunden hun mannen', zo heet het. Dat deze steun voor Sara Talboo levensgevaarlijke risico's met zich meebracht omdat zij volgens de definitie van de Nazi's Joods was, blijft onbelicht. Gemengd gehuwden waren weliswaar beschermd, maar die bescherming was niet waterdicht en bleek naarmate de bezetting vorderde, ook steeds minder betrouwbaar. Mensen met een Joodse achtergrond die voor verzetsactiviteiten gepakt werden, gingen als strafgeval onmiddellijk naar een vernietigingskamp. Net als Sara Talboo liet ook Shava Bornstein zich niet door haar Joodse afkomst tegenhouden. Haar ouders en broers werden gedeporteerd, maar zij slaagde erin te vluchten en kwam op haar onderduikadres in Leiden in contact met Reinier van Kampenhout, die werkte voor Drie-en-Tachtig. Als Liesje Bos werd ze actief in deze verzetsgroep.

10. Beeld: Hannie Schaft en Reina Prinsen Geerligts.

Voor zover vrouwen in de vroege geschiedschrijving een plaats kregen, was dat doorgaans als uitzondering, zoals Hannie Schaft. Vlak vóór de bevrijding is zij als één van de weinige vrouwen geëxecuteerd. Net als Reina Prinsen Geerligts, die al in november 1943 werd gefusilleerd. Beide vrouwen zijn bekend geworden door hun rol in het gewapende verzet. Vergeten wordt vaak dat hun illegale werk begon met hulp aan Joodse vrienden, vriendinnen en familie. Onvermeld blijft meestal ook dat Reina's moeder Joods was. Zowel Reina als Hannie radicaliseerden naarmate de vervolging van Joden én verzetsmensen meedogenlozer werd. Meedogenlozer en effectiever: beide vrouwen verloren veel bekenden en verzetsmakers. Ook hier fungeerden persoonlijke banden dus als aanjager voor verzet.

11. Beeld: Fietsende koerierster

Hannie Schaft en Reina Prinsen Geerligts waren ongetrouwd. Dat is lange tijd ook het dominante beeld geweest van vrouwen die een rol speelden in het verzet: het zou veelal om jonge, ongetrouwde vrouwen gaan, met name actief als koerierster. Nieuw onderzoek, b.v. onlangs in opdracht van het blad Trouw

uitgevoerd door Rianne Oosterom, laat zien dat meer dan een derde van de Trouw vrouwen getrouwd of verloofd was. Ander onderzoek leidt tot soortgelijke conclusies. Ook in Oegstgeest valt op dat in groep Drie-en-tachtig veel getrouwde vrouwen actief waren, om te beginnen natuurlijk Sara Talbool-Lafeber. Zij zou volgens de overlevering een deftige vrouw zijn geweest die je niet zomaar aansprak. Dit verklaart misschien mede waarom mensen bij wie ze aanbelde om te vragen of ze onderduikers wilden herbergen, niet zo makkelijk nee konden zeggen.

Wat deden vrouwen in een groep als Drie-en-Tachtig? Allereerst moesten veilige adressen gevonden worden, vervolgens moesten de onderduikers daar naar toe worden gebracht. Vooral als het om duidelijk herkenbare Joodse mensen ging, was dat een uiterst riskante onderneming. Naast de dagelijkse verzorging op het onderduikadres die ook het bieden van troost en ontspanning inhield, moesten de onderduikers voorzien worden van voedsel, kleding, medicijnen, toilet artikelen én, heel belangrijk: valse papieren. Voor dit alles was geld nodig, dus ook dat moest op de een of andere manier worden verkregen.

Naarmate de behoefte aan bonkaarten en geld groter werd, gingen dit soort verzetsgroepen steeds vaker over tot overvallen op distributiekantoren en banken. Dat gold ook voor Groep Drie-en-tachtig. Maar tot de lente van 1943 was dit niet het belangrijkste werk.

12.Beeld: Lydia en Ivo

Via deze foto vangen we een glimp op van het verzorgingswerk, zoals dit type verzet werd genoemd. Links meester vervalster Lydia Schöffer, rechts haar broer Ivo, de latere hoogleraar Vaderlandse Geschiedenis aan de Universiteit Leiden. Hij draagt een korte broek om er jonger uit te zien, zodat hij niet opgepakt werd voor tewerkstelling in Duitsland. Samen met andere familieleden en vrienden begonnen Lydia en Ivo in Amsterdam al heel vroeg Joodse bekenden te helpen. Een deel van hen werd verborgen in een grachtenpand, waar een hechte onderduikersgemeenschap ontstond.

13.Beeld: boek Gerben Post

Deze geschiedenis werd pas onlangs bekend dankzij een boek van Gerben Post. Daarin veel aandacht voor de rol van vrouwen, ook in de onderduikersgroep. Wat opvalt is dat de scheidslijn tussen helpers en geholpenen niet scherp was: ook de onderduikers participeerden in het verzetswerk. Zij die er niet Joods

uitzagen begaven zich daarvoor zelfs op straat. Na de bevrijding kon Erna Berg eindelijk haar man Eduard voorstellen aan de bakker bij wie ze altijd boodschappen deed. Hij mocht vanwege zijn Joodse uiterlijk nooit naar buiten.

12. Beeld: PBC met Nel Hissink

De groep van Schöffers & Co kwam vrijwel ongeschonden de oorlog door. Met een soortgelijke verzetsgroep, de zogenaamde Persoonsbewijzen Centrale, liep het veel slechter af. Op deze foto, begin 1942 gemaakt door Violette Cornelius, zien we de kern van de PBC op een Amsterdamse zolderkamer aan het werk, met zittend op de voorgrond de bekende verzetsman Gerrit Jan van der Veen. Op Violette en de uiterst links zichtbare Guusje Rübzaam na, zou iedereen op deze foto door de bezetter worden gefusilleerd. Dat gold ook voor de tweede vrouw op de foto, Nel Hissink, die samen met Reina Prinsen Geerligts en Truus van Lier in Sachsenhausen werd geëxecuteerd.

14 Beeld: Ivo, Henk en Lydia

Door de schijnwerper te richten op het 'verzorgingswerk', wordt niet alleen de rol van vrouwen zichtbaarder, maar ook die van een ander soort mannen dan de Soldaat van Oranje. Mannen zoals Ivo Schöffers en Henk van Gelderen, ook actief in de groep Schöffers. Mannen die geen wapens gebruikten. Het lukte niet iedereen om dat vol te houden. Dat kwam niet alleen omdat het verzorgingswerk steeds afhankelijker werd van gewapende overvallen. Net zoals sommige vrouwen, radicaliseerden ook mannen als gevolg van de steeds moorddadigere repressie die veel verzetsmensen het leven kostte. Dat bracht b.v. iemand als Gerrit Jan van der Veen tot riskante acties, zoals de voor hem fatale poging gevangenen makkers te bevrijden.

15. Beeld: Jobje en Reinier Van Kampenhout-Barnhoorn

Dat zien we ook in Oegstgeest. Daar raken leden van Drie-en-Tachtig steeds vaker betrokken bij gewapende acties. In januari 1945 slaat het noodlot toe: dan vindt een inval plaats in het huis van Theo en Sara Talboo. Dat huis ligt vol wapens, waarvan een deel wordt gevonden. Theo en Sara worden in het beruchte Oranje Hotel gevangenen gezet, evenals groepsgenoten Reinier van Kampenhout en zijn vrouw Jobje. Reinier wordt vermoord, maar zijn dood is in raadselen gehuld. Misschien bezwijkt hij als gevolg van zware mishandelingen, misschien is hij elders doodgeschoten. Zijn lichaam is nooit teruggevonden. Jobje stort in en wordt ernstig ziek. Ze wordt overgebracht naar een verpleeghuis, waar ze vlak voor de bevrijding overlijdt. Haar lichaam eindigt in

een verzamelgraf en is nooit geïdentificeerd. Shava Bornstein neemt als Liesje Bos de leidersrol van Van Kampenhout over en ontdekt dat Jobje en Reinier meer dan 150 Joodse en niet Joodse onderduikers onder hun hoede hadden.

Theo Talboo wordt naar Amersfoort overgebracht. Een door zijn opvolger Zwarte Frits beaamde bevrijdingsactie komt niet op tijd: op 8 maart 1945 wordt Theo op de Leusderheide doodgeschoten als represaille voor de mislukte aanslag op Rauter. Sara komt in mei 45 vrij, getraumatiseerd en verbitterd.

16. Beeld: graf Talboo

Op de grafsteen van oud marine man Theo Talboo staat: “zijn eed getrouw tot in den dood”

Ja, dat was hij. Maar, zo vraag ik me af, heeft hij zich van meet af aan gerealiseerd dat de hulp die hij en Sara gingen bieden hem het leven zou kunnen kosten? Zagen Sara en Theo wat zij deden toen al als verzet? Veel mensen die actief werden in het verzorgingswerk zeggen achteraf dat ze ‘gewoon’ mensen in nood hielpen.

Ik weet nu dat de vraag of ik mijn leven zou willen riskeren door in verzet te komen veel te groot en abstract is. Ik kan alleen maar hopen dat ik, mocht dat ooit nodig zijn, de stap om bekenden te helpen zal durven te zetten. Of dat anderen die voor mij zetten. Dat dit mogelijk en voorstelbaar is, laten de hier aangehaalde voorbeelden zien.

17. Beeld: Maria Zwart-Huetinck

Ik heb het geluk dat ik ook een voorbeeld in mijn eigen familie heb: het gaat om mijn oma van moederszijde, Maria Zwart-Huetinck. Gesteund door haar man, kunstschilder Marinus Zwart, en met hulp van verschillende van haar 12 kinderen, bood zij in haar huis in Blaricum onderdak aan een onbekend aantal Joodse onderduikers die allen de oorlog overleefden.

Zij overleed toen ik twee jaar oud was, dus ik heb haar niet zelf gekend. Hoewel niet taboe, was het verzetswerk van mijn grootouders in ons gezin lange tijd geen serieus onderwerp van gesprek. Ook toen ik op instigatie van mijn moeder au pair werd bij één van de ex onderduikers die naar de VS was geëmigreerd, bleef dat onderwerp in nevelen gehuld. Pas toen enkele jaren geleden één van de vroegere onderduiksters met succes een Yad Vashem onderscheiding aanvraag, kwam de hele geschiedenis naar boven en ging het verleden leven.

18. Beeld: Jacoba van Tongeren bij herdenking

Vandaag denk ik ook aan moedige mensen als Navalny en zijn vrouw Joelia. Zij en de Russen die hen steunen houden de vlam van de hoop op een betere wereld brandende, hoe hopeloos die wereld er momenteel ook voor lijkt te staan. Toen mijn grootouders Joodse vriendinnen van mijn moeder in huis namen, leek Duitsland onoverwinnelijk en het einde van de oorlog ver weg. Net zoals anderen lieten zij zich hierdoor niet afschrikken. Ik eindig daarom met enkele woorden uit het oorlogsplakboek van verzetsvrouw Jacoba van Tongeren, leidster van de Amsterdamse Groep 2000. Zij schreef dat men altijd voor iets moest blijven vechten, "desnoods (...) voor een verloren zaak".